

Juan Francisco Domínguez Domínguez (ed.), *Benito Arias Montano. Correspondencia. Tomo II (1571-1572)*, Madrid, Ediciones Clásicas, 2022, 1265 pp. ISBN: 978-84-7882-891-3.

Feliçment ha aparegut el segon volum del corpus epistologràfic de l'humanista extremeny Benito Arias Montano, obra també del professor de la Universidad de León Juan Francisco Domínguez Domínguez, que ens havia regalat amb un primer tom no fa gaires anys¹. L'edició continua en tots els aspectes els estàndards d'excel·lència del volum precedent.

L'obra conté informació preciosa per a la història de l'humanisme, i no pas menys per a la història política, la cultural, la del catolicisme de la Reforma, i encara per a la història de la llengua castellana². A fi de circumscriure'ns al marc de l'humanisme, i per tal de mostrar la destresa amb què l'autor comenta, explica i raona qualsevol petit detall, vegeu la nota referida a una parèmia erasmiana³. La preparació de Domínguez per a aquesta tasca no és només el fruit de la seua formació; hi té molt a veure una expertesa que s'aconsegueix amb la fal·lible experiència, com se'n diu a la manera hipocràtica. El fruit assolit és un *mirabile opus*, que justifica l'enquadració escollida perquè som davant d'una contribució destinada a travessar el llinar del segle. Per als delerosos de seguir la moda, que prescriu, per exemple, l'eliminació de les notes a peu de plana, el volum que ressenyem és una esmena a la totalitat, puix que l'autor es guia per la voluntat del servei i no pas pel dictat de la pretesa modernitat⁴.

El corpus, que comprèn el període 1571-1572, és escrit majoritàriament en castellà, però hi ha també cartes en llatí, francès i italià que l'editor acompanya de traducció a doble cara⁵. Val a dir que Domínguez no només ha arplegat l'epistolari de l'humanista de Fregenal de la Sierra, ans també tot de cartes i documents relatius a les tasques en què va participar. Les cartes de i al mateix Arias Montano configuren un cercle més aviat abastable, on destaquen, ultra personatges com el rei Felipe II i el duc d'Alba, les figures

1. J.F. Domínguez Domínguez (ed.), *Benito Arias Montano. Correspondencia I*, Madrid 2017. Vegeu al respecte la nostra ressenya a *SPhV* 19, 2017, 186-191.

2. Vegeu, p.e., una forma com *hebrero* (pp. 721, 723 i 731, entre d'altres), per no estendre'ns amb observacions sobre morfologia i sintaxi.

3. Ens referim a la relativa a l'heroi Teseu, cf. J.F. Domínguez Domínguez (ed.), *op. cit.*, pàg. 223, n. 50.

4. El lector més jove potser es sorprendrà amb notes com ara, sense fer-ne un llistat exhaustiu, les de les pp. 256, n. 2; 363, n. 1; 367, n. 14; 369, n. 21; 423, n. 9; 964, n. 2; i 1006, n. 10. Amb aquesta cura pel detall Domínguez, a còpia del seu esforç, estalvia temps i feina al destinatari de l'obra, i a més a més afegeix criteri i agudes a una opinió sempre objectiva i útil.

5. Al corpus de cartes adreçades per i a Arias Montano són compostes en llatí fins a divuit (les numerades com a 98, 112, 113, 137, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 158 i 159), i una tan sols en les llengües francesa (núm. 130) i italiana (núm. 155). Al corpus ampliat n'hi ha vint-i-nou en llatí (núm. 2, 3, 4, 5, 26, 31, 35, 52, 55, 60, 62, 70, 100, 108, 112, 119, 121, 123, 125, 126, 128, 129, 133, 134, 137, 163, 166, 167 i 171), vint-i-tres en francès (núm. 13, 45, 46, 61, 64, 65, 66, 67, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 130, 131, 138, 164 i 165) i tres en italià (núm. 29, 47 i 57). L'editor Plantin empra habitualment el llatí, i la seua llengua materna francesa si li ho permet la capacitat de comprensió del destinatari. Però assaja un més que passador castellà a algunes cartes (núm. 56, adreçada al rei Felipe II, 168 i 169), i l'enviada al secretari Zayas la comença en francès i la continua en llatí (núm. 61).

dels eficients respectius secretaris, Gabriel de Zayas i Juan de Albornoz, del també extremeny Juan de Ovando, i de l'humanista i editor flamenc –francès d'origen– Christophe Plantin. El corpus ampliat abasta una prosopografia molt més rica, que inclou nous personatges com ara Juan de Zúñiga, Francisco de Villalba o el cardenal Granvela. El conjunt prosopogràfic, que al corpus ampliat i als apèndixs es veu molt acrescut, resulta atractiu per tot el que revela per a la història de la cultura, de la ciència i de la monarquia dels Àustries. Tanquen el volum, en primer lloc, breus apèndixs dedicats a l'edició de la Bíblia règia, a les cartes d'Arias Montano de què es té coneixement i que a dia d'avui no s'han trobat, a més d'un cronograma de l'estada de l'humanista a Itàlia i d'un calendari dels anys en qüestió. Després, l'apartat de la bibliografia, les concordances amb altres edicions, i l'índex de noms i temes notables. La bibliografia (pp. 1189-1230), amb unes mil cent entrades, podria a parer d'alguns presentar l'inconvenient de no aparèixer desglossada en els vessants de l'humanisme, la història política, etc. Al·legat inassumible, atès que gran part dels treballs esmentats pertanyen a dos o més dels camps coberts per l'epistolari d'Arias Montano, per la qual cosa no fa sentit de pretendre destriar el que està *ab ouo* fos en un tot⁶.

La cerca, lectura i edició d'aquest considerable corpus a biblioteques públiques i privades d'Alemanya, Anglaterra, Espanya, Flandes, Suècia i el Vaticà mereix una felicitació i un agraïment adients a l'abast de l'empresa. Nosaltres volem també significar la perícia i exactitud del comentari, que Domínguez, atenent sempre a les característiques de cada carta, organitza en diversos apartats: naturalesa de l'escrit, localització, datació; autor, destinatari; sumari del contingut, etc. No falten a continuació tot de precisions de caràcter històric i cultural, sense oblidar les de caire literari i lingüístic. Per exemple, al passatge de la carta on Zayas comunica, *tout en passant* i només al final del text, l'empresonament a Valladolid dels hebraïstes agustins de la Universidad de Salamanca, Domínguez aprofita per a recordar-nos que del botí cultural que la Inquisició va obtenir a la casa de fra Luis de León varen desaparèixer les cartes que li havia adreçat Arias Montano (pàg. 411, n. 20).

No és aquest el lloc on estendre'ns en els problemes filològics, cadascun d'ells d'un interès i un abast remarcables, abordats per Arias Montano, com ara la traducció i edició dels texts bíblics, la consulta de les edicions dels clàssics grecs i llatins a l'abast, els estudis universitaris d'aquestes llengües, amb la notícia i crítica dels seus docents i mètodes, etc. Deixarem tan sols un apunt breu sobre com a la carta 22 del corpus ampliat, signada per Felipe II, llegim la frase *ni con los naturales (sc. capellans) tomando por achaque el no entender la lengua* (pàg. 736, paràgraf 11), que és gairebé la mateixa que llegim a la carta 156, signada pel secretari Zayas, *ço és, porque no se pueden aprovechar de los clérigos de la tierra, por no entender la lengua* (pàg. 1115, paràgraf 23). La coincidència suggereix que per a aquesta comesa era més llarga la mà del secretari que no la del rei.

Ens trobem, en definitiva, davant d'una recerca valuosíssima i d'un mèrit que posa en total qüestió les polítiques d'investigació basades exclusivament en treballs en equip. El progrés de l'edició de l'epistolari d'Arias Montano, testimoni preciós de model metodològic, és avui una bona notícia i per sempre una excel·lent aportació a la cultura i al coneixement. –JORDI REDONDO. *Universitat de València*.

6. Por posar un exemple, l'article de J.M. Lucía Megías, «La Pragmática de 1558 o la importancia del control del Estado en la imprenta española», *Indagación: Revista de Historia y Arte* 4, 1999, 195-220, interessa els camps de la literatura, de la història cultural i de la història política.